

נחלתו החלופית ותפקידו הכפול של שבת דן

הרב שלמה רוזנפלד

ראשי פרקים:

- א. הקדמה
- ב. מיקום הנחלה לפי המקראות
- ג. נחלה חלופית בשני מקומות
- ד. מעמדו ותפקידו הכפול
- ה. נחלה כפולה לאור התפקיד הכפול
- ו. המהפך במימוש הכוחות הרוחניים
- ז. סיכום

א. הקדמה

נחלתו של דן, לכאורה, אינה מוגדרת באופן ברור בכתובים. בספר שופטים מצאנו את דן נודד מאזור המרכז, אזור צרעה ואשתאול הנזכר אצל שמשון, לאזור לייש היא לשם, בצפון, כובש אותה והופך אותה לדן. ברצוננו לברר מה הייתה נחלתו המקורית של דן, האם מקומו החדש בצפון הוא אכן חדש, מה קרה, מתי ומדוע דווקא בימי השופטים עבר צפונה.

ב. מיקום הנחלה לפי המקראות

כבר בבראשית (יד, יד) נזכר, שאברהם רודף אחר ארבעת המלכים עד דן. בדברים לג, כב מברך משה את דן: "דן גור אריה יזנק מן הבשן". משמע שמקומו בצפון הרחוק, בבשן. כ"כ, בהמשך הקב"ה מראה למשה "את כל הארץ את הגלעד עד דן" (שם לד, א), משמע שזה הקצה של ארץ ישראל.

לעומת זאת, בחלוקת הנחלות ביהושע (יט, מ - מח), נזכרים בגבולות נחלתו, מקומות באזור השפלה ועד למורדות הרי יהודה. מצד אחד - הצפון מערבי - מי הירקון ויפו, ומצד שני - הדרום מזרחי - צרעה ואשתאול. לפי הכתוב שם: "למטה בני דן יצא הגורל השביעי", משמע, שזה היה הנחלה המובטחת ע"י ה', וכך ראו זאת ישראל, כמו שנזכר אצל כל השבטים.

אמנם, כבר שם מציין הכתוב: "ויצא גבול בני דן מהם, ויעלו בני דן וילחמו עם לשם וילכדו אתה. ויכו אתה לפי חרב, וירשו אתה, וישבו בה, ויקראו ללשם דן, כשם דן אביהם". האם זה רק סיפור אודות מה שיקרה אתם מאוחר יותר כנזכר בספר שופטים, או שהמקרא רואה בכיבוש הצפוני שלהם חלק מנחלתם, כפי שמסיים שם הכתוב בסוף העניין: "זאת נחלת מטה בני דן למשפחתם".

הבעיה מחריפה בספר שופטים. בתחילתו, ברשימת המקומות שלא הורישו השבטים השונים, נאמר: "וילחצו האמרי את בני דן ההרה, כי לא נתנו לרדת לעמק" (שם א, לד). ואכן, מיד בהמשך שם נזכר, שהאמרי יושב בשעלבים ובאילון, הנזכרים בספר יהושע כחלק מנחלת דן. משמע, שכבר בתחילת ההתנחלות, דן לא הצליח לממש את ירושת נחלתו. אא"כ נאמר שדיבר הכתוב ע"ש העתיד, אך לפי הרשימה כולה משמע שהמקרא מתאר המצב שהיה בכל השבטים בתחילת הירושה, ועל כך באה התוכחה של פרק ב' שם, שישראל לא קיימו בכך את צו ה'.

בסוף ספר שופטים, פרק יח, מסופר אודות חיפוש הנחלה, של נציגי שבת דן בצפון, ובעקבותיהם עולים כל השבט לאזור ליש, ומשנים את שמה לדן. כיוון שזכר שהנציגים נשלחו ע"י השבט מצרעה ואשתאל (שם יח, ב), וזה גם היה האזור בו פעל שמשון הנזכר בפרקים שלפני כן: "ותחל רוח ה' לפעמו בין צרעה ובין אשתאל" (שם יג, כה), משמע שתהליך החיפוש של השבט היה לאחר שמשון. לפי זה, מהלך המאורעות הוא לפי סדר הפרקים. ואכן זאת דעתם של הרד"ק והאברבנאל בסדר שתי הפרשיות האחרונות בספר שופטים: פסל מיכה ושבט הדני וכן פילגש בגבעה, שהן קרו בסוף תקופת השופטים. בניגוד לדעת סדר עולם (פרק יב) וכן רש"י ורלב"ג, הסוברים שהן היו בתחילת תקופת השופטים. לשיטה האחרונה, כבר בתחילת תקופת השופטים, נשארו חלק משבט דן גם במרכז בעוד שחלק אחר התנחל באזור הצפוני.

לכל הדעות, אם נחבר בין המקורות הנ"ל, משמע מפשט הכתוב, ששבט דן לא הצליח לממש את ירושתו, ואף נדחק ע"י האמורי לכיוון הרי יהודה. בשלב זה שלחו את נציגיהם לחפש נחלה ומצאו את העיר ליש בצפון, ושם קבעו את מקומם הקבוע. ואכן, כבר בסוף שופטים (שם כ א) וכן בתחילת שמואל (שם ג, כ) הפסוק "מדן ועד באר שבע", הופך להיות ביטוי של קצוות הארץ. גם במלכים, נזכר כמה פעמים עניין העגלים של ירבעם, שנתנם בקצוות הארץ, כאשר האחד נמצא בדרום. משמע, שבתקופת שלאחר השופטים, שבת דן נמצא רק בצפון הארץ. לכאורה, משמע שהם החליפו נחלה.

אך כיצד נסתדר עם קביעתו הנ"ל של משה, ש"דן גור אריה יזנק מן הבשן". כיצד שבת דן מעיזים סתם לקחת נחלה ואין אף נביא הפוצה פה על כך, כמו שמוכיחים אותם על עניין הפסל. כ"כ, לפי גבולות ההבטחה שניתנו לאברהם, עד לפרת או לפי כיבושי יהושע, משמע שאזור זה ניכלל בתוך תחומי ארץ ישראל. כ"כ לא ייתכן שזה היה שטח נחלתו של שבת אחר, כי אז היה זה גזל, ומביא למלחמת אחים או לתגובת נביא כלשהו.

אכן, יש מהפרשנים שהלכו לכיוון זה, שהנחלה הצפונית, היא מחוץ לתחומי הנחלות, והם האברבנאל בדברים ובשופטים והמלבי"ם (שם ב).

ג. נחלה חלופית בשני מקומות

אנו נבחר ללכת בדרכו של הספרי על הפסוק בדברים, "דן גור אריה יזנק מן הבשן", וז"ל:

"דן גור אריה – מלמד שסמוך לספר, שכל מי שסמוך לספר נקרא אריה. יזנק מן הבשן – מה יזנוק זה יוצא ממקום אחד ונחלק לשני מקומות, כך שבטו של דן נוטל לו חלק בשני מקומות".

לפי זה, זכה שבת דן לשתי חלופות, דהיינו אפשרות של נחלה בשני מקומות. ואכן אם נדייק בלשון הכתוב "יזנק" וגם בלשון הספרי הנ"ל, משמע שכמו פעולת הזינוק, כך היה מעבר שבת דן ממקום אחד לשני. מצב זה קשור למעמדו המיוחד של שבת זה. יש לציין, שגם רש"י שם בדברים מביא את הספרי הנ"ל ואף מציין שדן נאלץ לעבר מנחלה אחת לשנייה. גם רש"י הירש בפירושו לדברים, מביא את הספרי, אך הוא מבין כפשוטו את הביטוי "יזנק", שאכן הוא כבש את שני המקומות, כאשר בתחילה מימש את נחלתו במרכז הארץ, והעובדה שכבר היה שם מקום בשם זה מימי אברהם, הניע אותם לכבוש מחדש מקום זה, לבל יפסידו את נחלתם.

לפי זה יובן המעבר שלו ממרכז הארץ לצפונה, כצעד שלא בא על חשבון נחלות שאר השבטים. היו לו שתי אפשרויות, עקב מעמדו ותפקידו הכפול.

ד. מעמדו ותפקידו הכפול

שבת דן מופיע כבר בחילת דרכו בשני תפקידים. האחד, במסע המחנות של בניי במדבר, שבת דן משמש כ"שומר" ולכן הולך בקצה המחנה, בצד צפון, כמי ש"מאסף לכל המחנות" (במדבר י, כה וכן לפני כן ב, לא). בתפקידו השני, משמש שבת דן כשותף לבניית מרכז הקודש של עם ישראל, ולכן אהליאב בן אחיסמך משבט דן מצטרף לבצלאל משבט יהודה, כנזכר בשמות (לה, לד).

גם בבית ראשון אנו מוצאים אותו בשני תפקידים אלה. הוא יושב בספר, בקצה הצפוני של הארץ, ומשמש כאריה השומר על הארץ, כנזכר בספרי הנ"ל. כ"כ הוא שותף בבניית בית המקדש, כנזכר במלכים א' (ז, יד) וכן בדברי הימים ב' (ב, יג) שלמה קיבל סיוע של איש צורי שאביו ממטה נפתלי ואמו משבט דן. (יעויין ברד"ק ובמצודות, המסבירים כך את ההבדל שבין שני המקומות). מצד אחד היה דן מהקצה של עם ישראל אך מצד שני יכול היה גם להיות שותף בכיר בענייני הקודש.

עפ"י זה, מסביר ר' צדוק הכהן בספרו ישראל קדושים, שבשבט דן היו פליטי הענן שלא נכנסו תחת ענני הכבוד, שחפפו את ישראל בקדושתם, בזכותו של אהרון הכהן, שממנו נמשכה הקדושה לכל הדורות. עננים אלה הבדילו בין ישראל והעמים, אך אותם פליטים משבט דן, הם היו השורש פורה ראש ולענה הנזכרים בפרי ניצבים, כמו פסל מיכה ושלומית בת דיברי. אך תפקידו של שבת דן היה מאסף לכל

המחנות, להחזיר את אותם פליטים אל הקודש. כאן יוצא ר' צדוק למסע ארוך, אודות הסיפור של שמשון שבא משבת דן. שבת זה היה דומה ליהודה ולכן גם הוא נקרא אריה. גם שלמה שהיה מיהודה וגם שמשון שהיה מדן, ניסו לקרב את אומות העולם אליהם, ע"י נשיאת נשים נכריות. בכך רצו לברר את הקדושה שנשבתה בין העמים, ולהגיע לעת הגאולה.

שניהם מעדו בכך, אלא שיהודה שהיה בתוך הענן, נשאר בתוכו, ודן שהיו בקצה המחנה נמשכו אחר אלילי העמים. (שם עמ' 17 - 16). שמשון בעצמו היה מאותן פליטים שפלט הענן הנ"ל, או שהרגן עמלק, אלא שע"י היותו נזיר מבטן אמו וקדושתו מתולדה, הוא היה אמור לתקן את אותן נפשות נידחות, כדי להראות שאפילו הנידחים ביותר יכולים להגיע לרמה גבוהה של קדושה. כל ירידתן היא רק זמנית לצורך עליה. לכן הוא היה יכול להיות המשיח המקווה כמו שחשב יעקב אבינו. (שם עמ' 21, 19). כך היה מתקן את חטא אדם הראשון, וחשב שדלילה היא במקום חוה. טעותו היתה כמו של בן - כוזיבא: אין לו יותר צורך בעזרת השם. וידוע שהיצר יכול להתגבר על האדם בכל יום, אלמלא הקב"ה עוזרו, אפילו לאדם בדרגה שלו המסוגל במיוחד לעמוד כנגד היצר. (שם 23).

לפי ר' צדוק, דן יכול להיות גם שומר הקדושה ואף המלקט אותה מבין העמים. אך גם קרה שמעד, ואז הוא הסיר את מסך הקדושה שבינינו ובין העמים, ואף החזיר חוסר קדושה לעם ישראל.

בכיוון דומה ומשלים לדעת ר' צדוק, מסביר הרב מ. חרל"פ ב "מי מרום", (חלק ו', עמ' כב - כג), את תפקידו של שבת דן כמקשר בין ישראל לעמים. מכיוון שישראל הם עם קדוש המאיר לעולם כולו, אך משום הפער הגדול בינינו ובין העמים, יש צורך באנשים מישראל שנופלים במדרגתם, ועל ידם עוברת הקדושה לשאר העמים. ירדה זאת של אותם קצה המחנה, היא ירידה לצורך עליה. כאלה היו פליטי שבת דן:

"שהוא מהירודין שבשבתים (רש"י שמות לה, לד), המאסף לכל המחנות, וזה היה גם אצל שמשון שהיה משבת דן, והיתה שכניה מקשקשת לפניו כזוג (סוטה ט:), ודן את ישראל כאביהם שבשמים, והוא מעין שמו של הקב"ה... ועם זה הלך אחר עיניו (שם) די להאיר למי שירצה להיות נאות לקבל הארתו. ומטעם זה יש לשבת דן חלק בבנין עם ישראל שכן בעשית המשכן... היינו השבט היותר גדול הוא שבת יהודה, עם השבט היותר פחות הוא שבת דן... וכן מקדש ראשון... וכן בהריגת בלעם ע"י פנחס היה צורך לשתף את צליה משבת דן, ובדוד היה צורך לשתף את עירא... וכן לעתיד לבוא תהיה הגאולה גם ע"י שריה משבת דן, דומין למיתני בהדי משיחא דאפרים, וזמין איהו למעבד נוקמין וקרבין בשאר עמין, וכד דא יקום כדין הוי מחכא לפורקנא דישראל (עיין כל זה בזהר פ' בלק דף קצד"ו).

בדומה לכך, גם בבראשית רבה (מהדו' תאודור - אלבק פצ"ז):

”אמר ר’ חמא בר’ חנינא זה משיח בן דוד שיצא משני השבטים. אביו משבט

יהודה, ואמו משבט דן, ובשניהם כתיב אריות גור אריה יהודה, דן גור אריה.”

היוצא מכל הנ”ל, לשבט דן היה תפקיד כפול: לשמור על עם ישראל ועל קדושתו, גם במרכז הקדושה וגם בקצה המחנה. מצד שני, להיות המקשר בין ישראל והעמים, בהעברת מושגי הקדושה אליהם. לעומת זאת, כאשר לא עמדו במשימתם, נכשלו בהיותם בקצה המחנה.

ה. נחלה כפולה לאור התפקיד הכפול

כעת נחזור לנחלתו החלופית של שבט דן.

בתחילה קיבל את החלק שבמרכז הארץ, ליד שבט יהודה, מתוך מגמה לקיים את תפקידו הכפול, להיות שותף אתו בבניית המרכז הרוחני, כמו בכל הדורות. כ”כ, להיות המקרב בין ישראל לעמים, ע”י שמשון שהיה מתאים לכך, כנ”ל בדברי ר’ צדוק. זאת, ע”י קרוב הפלישתים שהיו אז עם חשוב, מבני היוונים שפלו לא”י, כנזכר בדברים ב, כב, והם מבניו של יפת, שלהם גם שייכת החוכמה, כנזכר אצל ברכת נח. כ”כ, הם לא משבעת העמים, אשר נצטוונו להרגם.

בינתיים, במישור הכללי נדחה בניין המקדש עד לסוף ימי דוד, כשעדיין אין מלוכה וגם העם עוד לא בשלים לכך, במיוחד בהשאירם את חלק מעמי האזור בארץ, וכך ישראל הושפעו מהם, כנזכר בשופטים פרקים ב - ג. במישור הפרטי, נכשלו שבט דן בהשפעתם על העמים, כאשר מעדו ביכולתם להשפיע על הפלישתים, ע”י שמשון. במיוחד, לאחר שהפיל מהם חללים רבים, הרי שבכך נפסק הקשר הניסיוני עם האומות.

דחיות אלה הביאו לשינוי רוחני של השבט ולשינוי תפקידו. העיכוב בבניית המקדש, הביא לחיפוש מרכז אחר של קדושה, ומצאוהו בדמות פסל מיכה. לכן, התרחק ממקומו להיות בקצה המחנה, בצפון הארץ, שם יבטא את עצמו הן במישור הגבורה להיות ”אריה” השומר על קצה הארץ, והן במישור הרוחני החלופי של פסל מיכה, שהשתנה אח”כ לעגל של ירבעם, שהיה אחד מהשניים שהיו דווקא בקצוות הארץ, כנזכר במלכים א’ (יב, כט - ל).

ו. המהפך במימוש הכוחות הרוחניים

אמנם, בתקופת שלמה נקרא נציג שלו, כנ”ל, ע”י שלמה להשתתף בבניית המקדש. ונראה, שבשלב זה חזר שבט דן לתפקידו החיובי, להיות שותף ליהודה בבניית הקודש בעם ישראל, וכן בניסיון לשתף את אומות העולם בעניין זה. לכן, שלמה משתף פעולה עם חירם מלך צור, המכיר בה’ ובשלמה, כאומר: ”באהבת ה’ את עמו נתנך עליהם למלך”. והוא זה ששולח את המומחה משבט הדני שהיה גר במלכות צור. (ויעוין במלכים א’, ז, יד לעומת דבה”י ב’, ב, י - יג, וברש”י, רד”ק,

מצודות ומלבי"ם, המבינים כך). ר' צדוק, בצדקת הצדיק, (פיסקה קנ), מאפיין את צור, כמי שהייתה מפוארת בחכמה, ולכן היה ראוי שתתעסק בבניין בית המקדש. ונראה, שפסל מיכה נעקר בתקופה זאת, ועוד הרבה מלפניה. שכן נזכר בשופטים, (סוף פרק יח) "ויקימו להם בני דן את הפסל, ויהונתן בן גרשום בן מנשה הוא ובניו כהנים לשבת הדני, עד יום גלות הארץ. וישימו להם את פסל מיכה אשר עשה, כל ימי היות בית האלוקים בשילה". מפשט הכתובים - וכן מפרשים הרד"ק, המצודות והמלבי"ם - אכן פסל מיכה נעלם בשלב מסוים, בסוף משכן שילה.

תהליך דומה של מהפך במימוש הכוחות הרוחניים, כפי שקרה לשבת דן, קרה גם ליהונתן בן גרשום בן מנשה הלוי, שעבד בתור כהן לפסל מיכה, עבור השבת הדני. הגמרא במסכת בבטרא (דף קט: ודף קי.) משווה בין הכתובים בשופטים בו נקרא יהונתן בן גרשם ומסופר שהוא היה כהן לפסל מיכה, ובין בדבה"י א', בו נקרא שבואל בן גרשם ושם מסופר שהיה נגיד על האוצרות של דוד.

ראשית, הנון במילה מנשה מודגשת, כיוון שנרמז שהיה מצאצאי משה. שנית, לפי דברי הגמרא, שינוי השם נובע עקב הכרת דוד ביכולתו של יהונתן לעסוק בענייני כספים, וכך הפנה את יכולתו לכיוון חיובי, ומינהו להיות הממונה על האוצרות. כך חזר בתשובה, ונקרא שבואל. עניין זה חוזר בירושלמי בברכות (פ"ט ה"ב), בתוספת העובדה ששלמה החליפו באדם אחר, ובעקבות כך חזר לסורו הוא וצאצאיו, כנזכר שם בשופטים סוף פרק יח: "עד יום גלות הארץ", והוא בעצמו היה הנביא הזקן היושב בבית אל, הנזכר במלכים א' פרק יג'.

ר' צדוק, בצדקת הצדיק, (פיסקה קפא), לומד ממקרה זה, שאדם שיש לו תמדה מיוחדת, בדבר זה הוא כלי המוכן לקבל ברכת ה', אם יכיר שחמדה זאת הנטועה בו, מהש"ית הוא. לכן, כשדוד מינהו הוא היה בעל עין טובה בממון, "ויודע להקנות הכל לעליון קונה שמים וארץ". אך כששלמה סילקו, חזר להיות צר עין, וחזר לעבוד ע"ז.

ואכן ראינו לעיל, שמאז חזר שבת הדני להיות אחד משני הקצוות של ממלכת ישראל, שבו נמצא אחד העגלים שעבדו לו, דבר שהביא להשפעה אלילית של העמים על מלכות זאת, במקום שהם ישפיעו קדושה על העמים.

לעתיד לבא, שוב אמור שבת דן לנחול את כל הקצה הצפוני של הארץ, ממזרח למערב, כנזכר ביחזקאל (מח, א). כמו כן, ראינו לעיל שנציג משבט דן אמור להיות שותף בגאולה כנ"ל בזהר ובבראשית רבה, ובכך יהא שותף ליחס הכפול שבין ישראל לעמים, לשמור על ישראל ולשמש גם כמעביר שם ה' לעמים.

ז. סיכום

- א. נחלתו של דן נזכרת בשני מקומות: במרכז ליד יהודה ובצפון בקצה הארץ. אנו הולכים בעקבות המשמעות של הספרי, שהייתה לו נחלה חלופית דהיינו שתי אפשרויות, שהיו תלויות במעמדו ובתפקידו הכפול של השבט.
- ב. תפקיד כפול היה לשבט דן שהיה בקצה הצפוני של המחנה: האחד, לשמור על ישראל גם בגבול וגם בענייני הקדושה ולהיות שותף ליהודה בבניית המקדש, כפי שהיה במשכן, בבית ראשון וכן לעתיד לבא.
- ג. תפקידו השני היה לקרב את העמים לישראל ולה', כפי שניסו בימי שמשון עם הפלישתים או בימי שלמה עם חירם מלך צור, או להלחם בהם כשהניסיון נכשל, כפי שהיה בהריגת בלעם וכפי שסיים שמשון.
- ד. כשלא עמדו בתפקידם, במקום להשפיע על העמים הושפעו מהם, כפי שהיה עם פליטי הענן במדבר וכפי שקרה לשמשון וכפי שקרה למלכות ישראל. דבר דומה קרה ליהונתן בן גרשום ששינה את אופיו מס' פעמים.
- ה. לאור דחיית בניית בית המקדש ולאחר ניסיון הנפל של שמשון להתקרב אל הפלישתים, עברו למקומם הטבעי בקצה הארץ. בתחילה, עם נטייה שלילית של פסל מיכה, אך שוב חזרו לתפקיד חיובי בימי שלמה, לבנות הבית עם העמים, ושוב חזרו לסורם בימי ירבעם, עם עגל הזהב שבקצה הארץ, בדן.
- יש לו לשבט דן אשר בקצה המחנה, נטייה ויכולת להיות מאלה שבקצה השלילי של המחנה או מאלה שמקרבים את הקצוות, להיות שותפים במרכז, בבית ה'.